

امام خمینی، فقه و اصول

استفاده از عنصر اجتهاد در گستره نصوص دینی از خصوصیات مکتب تشیع بوده و هست؛ و تکامل و گسترش رشته های مختلف علوم اسلامی، از جمله دانش فقه و اصول در پرتو همین عنصر اجتهاد و نیز تلاش دانشمندان و فقیهان بزرگ، صورت پذیرفته است.

استفاده از عنصر اجتهاد در گستره نصوص دینی از خصوصیات مکتب تشیع بوده و هست؛ و تکامل و گسترش رشته های مختلف علوم اسلامی، از جمله دانش فقه و اصول در پرتو همین عنصر اجتهاد و نیز تلاش دانشمندان و فقیهان بزرگ، صورت پذیرفته است.

شبکه اجتهاد؛ حاصل تلاش دانشیان فقه و اصول در نگاشته ها و آثار باقیمانده از آن ها نمایان است؛ از این جهت آشنایی با این آثار، بایسته و سودمند است.

در این مقال، به بررسی آثار فقهی و اصولی مرحوم امام خمینی - که به حق از تراث فقهی ما است - می پردازیم؛ پرداختن به این موضوع در کنار کتاب ها، مقالات و انواع آثاری - که به معرفی ابعاد مختلف شخصیت و اندیشه های ایشان پرداخته اند - از این حیث اهمیت دارد که معرفی کردن و برجسته کردن آثار فقهی و اصولی امام (ره)، اسباب آشنایی هرچه بیش تر نسل جدید فقه و اصول؛ پژوه را با اندیشه های فقهی امام، فراهم می آورد. 1

امام و اصول فقه:

از دانش هایی که در حوزه فرهنگ اسلامی، پدیدار گشت و سپس بسط و گسترش یافت، علم اصول فقه است. در این علم، کوشش شده تا قواعد و قوانینی که برای استنباط احکام شرعی و تفریع فروع، لازم است، گرد آوری شود. بذر فکر اصولی و اجتهادی را ائمه به ویژه امام محمد باقر (ع) و امام صادق (ع) افشاندند. ولی آن ضوابط، به گونه ای مشخص، جداگانه نبود بلکه در گفتار ایشان گاه به تصریح و گاه به تلویح، آمده بود. سپس این قواعد، جمع آوری و تنظیم شد و بر پایه آن، دانشی مبسوط و دقیق پدید آمد. 2. چهار کتاب 'انوار الهدایه'، 'الرسائل'، 'تهذیب الاصول' و 'منهاج الوصول' از آثار اصولی مرحوم امام خمینی (ره) است که به معرفی آن ها می پردازیم.

1. انوار الهدایه

نام کامل این کتاب 'أنوار الهدایة فی التعلیقة علی الکفایة' است. این کتاب که مجموعه تعلیقات حضرت امام، بر کتاب 'کفایة الأصول' 3 مرحوم آخوند خراسانی به مباحث عقلی از کفایه، پرداخته است.

امام خمینی (ره) در مقدمه کتاب می نویسد:

و بعد، فهذه تعلیقة علقتها علی المباحث العقلیة من الکفایة مما سنج ببالی عند بحثی عنها، و علی الله التکلان فی البدایة و النهایة. 4«raquo;

این کتاب شامل مباحث عقلی علم اصول است و در آن، به مباحث قطع، تجرّی، طرق و امارات، علم اجمالی، حجیت ظهور، قول لغوی، اجماع، شهرت فتوایی، خبر واحد، دلیل انسداد، برائت، اشتغال و بسیاری دیگر از مباحث علم اصول، اشاره شده است. در همین کتاب، مرحوم امام به دفاع از ساحت وحی الهی و رد اندیشه تحریف، پرداخته است؛ حضرت امام در مبحث اصولی 'حجیت ظواهر کتاب' و هنگام بحث از عدم تحریف می فرماید: 5«raquo; 5: 171«نمنع وقوع التحریف فیه جداً، كما هو مذهب المحققین من علماء العامة و الخاصة، و المعترین من الفریقین.

أنه لو كان الأمر كما توهم صاحب فصل الخطاب الذی كان كتبه لا یفید علما و لا عملا، و إنما هو إیراد روایات ضعاف أعرّض عنها الأصحاب، و تنزه عنها أوّلو الأبواب من قدماء أصحابنا كالمحمدین الثلاثة المتقدمین؛ هذا حال كتب روايته غالباً كالمستدرک، و لا تسأل عن سائر كتبه المشحونة بالقصص و الحكایات الغریبة التي غالبها بالهزل أشبه منه بالجد، و هو - رحمه الله - شخص صالح متتبع، إلا أن اشتیاقه لجمع الضعاف و الغرائب و العجائب و ما لا یقبلها العقل السلیم و الرأی المستقیم، أكثر من الكلام النافع، و العجب من معاصريه من أهل البقظة كيف ذهلوا و غفلوا حتی وقع ما وقع مما بكت علیه السماوات، و كادت تتدكدك علی الأرض؟ 6«raquo; 6: 171«... غالب کتاب های روایی محدث نوری مانند مستدرک الوسائل، نه فایده علمی دارد و نه فایده عملی و مملو از احادیث ضیعفی است که علمای شیعه، از آن، روی گردانند و صاحب نظران از بزرگان شیعه مانند کلینی و صدوق و طوسی، به آن وقعی نمی نهند؛ و از کتاب های غیر روایی او نپرس که پر است از داستان ها و روایات عجیب که اکثر آن ها به شوخی شبیه تر است.

البته او که خدا رحمتش کند، انسانی صالح و متتبع بوده است، لكن علاقه او به جمع آوری منقولات ضعیف و عجیب و غریب و

چیزهایی که عقل سلیم و نظر صائب آن‌ها را نمی‌پذیرد، بیش‌تر بوده است تا گردآوری مطالب نافع.؛

2. الرسائل

کتاب الرسائل، از دو قسمت تشکیل شده است. قسمت اول، شامل قاعدة لاضرر، مبحث استصحاب، قاعدة علي اليد، قاعدة تجاوز و فراغ، اصاله الصحة و قاعدة قرعه مي باشد و قسمت دوم، مباحث تعادل و ترجيح، اجتهاد و تقليد و مبحث تقیه را در بر دارد. 6. قاعدة لاضرر و بحث و بررسی آن، از جمله رساله های این کتاب است؛ مرحوم امام در مقدمه کتاب، به انگیزه خود از تألیف کتاب اشاره می‌کند: «171؛ اني لما انتهيت في الدورة الأصولية إلي ما جري علي قلم المحقق الخراساني قدس سره استطرادا في قاعدة نفی الضرر و الضرر تبعاً لشيخه العلامة الأنصاري رحمة الله عليه، أحببت ان أفرد رسالة مستقلة فيها، مفرزة عن تعليقاتي علي الكفاية، لطول المباحث المتعلقة بها و خروج استيفاء البحث عن جميعها عن طور التعليقة و رسم التحشية، فحررت مباحثها و مطالبها حسب ما ادي إلي نظري القاصر و رتبته علي مقدمة و فصول و تنبيهات ... 7؛ هنگامی که در انتهای دوره درس خارج اصول به قاعدة لاضرر رسیدم، که این قاعدة را آخوند خراسانی صاحب کفاية الأصول استطراداً و به تبعیت از شيخ اعظم انصاري، طرح نموده بود، علاقه مند شدم، يك کتاب مستقل در مباحث قاعدة لاضرر، غير از تعليقه و حاشیه ام بر كفاية الأصول بنویسم؛ زیرا مباحث آن، طولانی بود و مباحث مورد نیاز را از طريق حاشیه نمی‌توان استیفا کرد؛ و آن را بر اساس مقدمه و فصل‌ها و تنبيهاتي، مرتب کردم.»

کتاب استصحاب، از چهار فصل و خاتمه، تشکیل شده است.

فصل اول، تعريف استصحاب، فصل دوم، جریان استصحاب در احکام عقلي، فصل سوم، تفصيل بين شك در مقتضي و رافع، و فصل چهارم، احکام وضعي و ماهيت آنان است. 8. قسمت دوم کتاب با بحث تعادل و ترجيح، آغاز می‌شود؛ این مبحث از کتاب، شامل پنج امر و دو مقصد می‌باشد. آخرین رساله از کتاب، در 5 مبحث به مسأله تقیه می‌پردازد.

3. تهذيب الاصول

کتاب تهذيب الاصول، تقرير درس خارج اصول امام خمینی (ره) است که به قلم شيخ جعفر سبحاني تبریزی، به رشته تحریر در آمده است. 9. مؤلف در مقدمه کتاب می‌نویسد: «171؛ و إني بإمداد الله سبحانه ممن توفيق للغور في هذا الفن (اصول) و التحرير و الدراسة فيه، و قد جعلت محور استفادتي في هذا الفن، بحث سيدنا الأستاذ الأكبر، الحاج آغا روح الله الخميني (أدام الله أطلاله علي رؤوس المسلمين) فجاء بحمد الله ما كان أفاده و ألقاه في حوزة درسه، مجتمعاً في هذه الأوراق و الصحائف. 10؛ به طور كلي، مباحث کتاب شامل مباحث لفظي و مباحث عقلي می‌شود، البته از مباحث عقلي، مباحثي نظير اصل استصحاب و مواد دیگری، در کتاب ذکر نشده است. در چاپ دو جلدی کتاب، جلد اول، به مباحث الفاظ، اختصاص دارد و جلد دوم، شامل مباحث عقلي می‌شود اما در چاپ سه جلدی، در جلد اول از بحث موضوع علم اصول تا مفهوم استثنا و در جلد دوم، از عام و خاص تا شبهة موضوعیه در اقل و اکثر ارتباطی در اصل اشتغال، و در جلد سوم، از بحث اصل در مسأله اجزاء تا آخر بحث اجتهاد و تقليد می‌باشد. 11.

4. منهاج الوصول

این کتاب که در زمان حیات امام (ره) چاپ نشده، فقط شامل مباحث بخش اول علم اصول، یعنی مباحث الفاظ است. مباحث نو و ابتکاری و نکات سودمند در صحن استنباط، به این کتاب، ارزش و اهمیت خاصی داده است. 12.

امام و علم فقه

آثار امام در فقه، زیاد و مهم است که به آن‌ها اشاره می‌شود:

1. حاشیه بر وسیلة النجاة 13

وسيلة النجاة اثر آیت الله سيد ابوالحسن اصفهانی، يك دوره فقه رساله ای از طهارت تا میراث است، که به دلیل شمول نسبت به

ابواب فقه، مورد توجه دانشیان فقه بوده است. مرحوم امام خمینی بر این کتاب بنا بر سنت حاشیه نگاری در فقه، حاشیه ای زده است. گفته شده که این حاشیه، اولین کتاب فقهی فتوایی، بوده که مرحوم امام، به آن حاشیه زده است: «؛و لهذا فقد أقدم إمامنا الراحل آية الله العظمي الإمام الخميني (قدس سره) (1320، 1409 ق) لتحشيتها، و هو أول كتاب فقهی فتوائی زینه سماحتہ بتعليقه الثمينة، و كان ختامها في سنة 1372 ق.؛

این حاشیه، پایه و اساس کتاب 'تحریر الوسيله' بوده است؛ البته در فتوای این دو کتاب، اختلاف است. 15. در مورد تاریخ چاپ این کتاب، سید حسن امین، معتقد است که بعد از وفات مرحوم بروجردی و رجوع به ایشان بوده است: «؛بعد وفاة السيد البروجردی، اجتمع حوله كثير من رواد العلم و الفضيلة من مریدیه و عارفی فضله یطلبون منه بإلحاح طبع الرسالة العملية، فامتنع عن ذلك، و طبع حاشيته علي وسيلة النجاة للسيد أبوالحسن الأصفهانی ثم حاشيته علي العروة الوثقي ...؛

2. تحریر الوسيله

مرحوم حضرت امام خمینی (ره) این کتاب را در زمان تبعید به ترکیه، نوشته است؛ و در حقیقت، تعلیقہ بر وسیلة النجاة را با متن کتاب، ممزوج کرده است. مرحوم امام، خود در مقدمه کتاب، به این مهم اشاره می کند؛ با این بیان که: «؛و بعد فقد علق في سالف الزمان تعليقة علي كتاب وسيلة النجاة تصنيف السيد الحجة الفقيه الأصبهانی قدس سره العزيز، فلما أقصيت في أواخر شهر جمادى الثانية عام 1384 عن مدينة 'قم' إلي 'بورسا' من مدائن تركيا لأجل حوادث محزنة حدثت للإسلام و المسلمين - لعل التاريخ يضبطها - و كنت فارغ البال تحت النظر و المراقبة فيها أحببت أن أدرج التعليقة في المتن لتسهيل التناول، و لو وفقني الله تعالي لأضيف إليه مسائل كثيرة الابتلاء.؛

البته گفته شده مرحوم حضرت امام (ره) در زمان تألیف این کتاب، فقط به سه کتاب، دسترسی داشته است: «؛فإن إمامنا العظيم نور الله ضريحه قد ألف هذا الكتاب، حينما كان منفياً في مدينة بورسا التركية من قبل الطاغوت الغاشم، و لم يكن بحوزته إلا 'وسيلة النجاة' و 'العروة الوثقي' و 'وسائل الشيعة' نعم لم تكن بيده المباركة إلا هذه الكتب الثلاثة، و لكن نفسه العلوية لو لم تكن خزانة للعلوم الحقة، و فؤاده مهبطاً للإلهام.؛

همان طور که اشاره شد، فتاوای مندرج در تحریر با حاشیه بر وسیله، در مواردی، تفاوت دارند که مرجع در موارد اختلاف فتاوای مندرج در تحریر - به دلیل متأخر بودن تحریر - است. 19.

3. حاشیه بر رساله ارث ملاهاشم خراسانی

این کتاب، تعلیقہ مرحوم امام خمینی بر رساله ارث ملاهاشم خراسانی است که شامل يك مقدمه، هفت فصل و خاتمه می باشد؛ مرحوم خراسانی در مقدمه به علت و کیفیت تبویب کتابش، اشاره می کند: «؛این بي بضاعت از علم و عمل، محمد هاشم بن محمد علي الخراساني المشهدي حشرهما الله تعالي و جميع المؤمنين مع احبتهم و موالیهم ارواح العالمين لهم الفداء مختصري در مسائل ارث از کتب علماء اعلام و فقهاء کرام رضوان الله تعالي علیهم اجمعین جمع نموده و به نظر مبارك بعضي از حجج اسلام که فعلاً مرجع تقلید بودند، رسانیدم تا آن که عمل بر طبق آن، از برای مقلدین ایشان، جائز و مبرئ ذمه بوده باشد. أرجو من فضل الله و کرمه که مؤمنین به آن منتفع گردند و مقبول صاحب شرع شریف واقع شود؛ و این مختصر، مشتمل است بر مقدمه و هفت فصل و خاتمه اي.؛

4. نجات العباد

کتاب 'نجات العباد' اولین رساله عملیه فارسی حضرت امام خمینی قدس سره می باشد که در اوان مرجعیت ایشان، جمع آوری گردیده است.

این رساله در بیش تر موارد، ترجمه کتاب 'وسيلة النجاة' و در برخی مسائل برگرفته از کتاب 'عروة الوثقي' است که با توجه به حواشی مرحوم امام قدس سره بر این دو کتاب، یا استفاده از نظرات شفاهی معظم له، تنظیم گردیده است.

اگر چه پس از ارتحال حضرت آية الله العظمي بروجردي و با در دسترس قرار گرفتن رساله توضیح المسائل حضرت امام قدس سره، این اثر به دست فراموشی سپرده شد، اما مراجعه به آن، از لحاظ علمی در موارد بسیاری، مفید است. به همین جهت، مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام قدس سره اقدام به احیاء و نشر این رساله که بسیاری از خواص شاگردان معظم له نیز از وجود آن، آگاه نبودند و نسخ معدودی از آن باقی مانده، نموده است: 21

5. ولایت فقیه

از آثار بسیار مهم مرحوم حضرت امام (ره) است؛ که در حقیقت، مرحوم امام با بحث و بررسی از این موضوع و طرح 'نظریه ولایت فقیه' اندیشه اسلام سیاسی را زنده کردند؛ مرحوم امام در مقدمه کتاب، در مورد بدهايت نظریه ولایت فقیه، این بیان را دارد که: «موضوع 'ولایت فقیه' فرصتی است که راجع به بعضی امور و مسائل مربوط به آن، صحبت شود. ولایت فقیه از موضوعاتی است که تصور آن ها، موجب تصدیق می شود، و چندان به برهان احتیاج ندارد. به این معنی که هر کس عقاید و احکام اسلامی را، حتی اجمالاً، دریافته باشد، چون به ولایت فقیه برسد و آن را به تصور آورد، بی درنگ تصدیق خواهد کرد، و آن را ضروری و بدیهی خواهد شناخت. این که امروز به ولایت فقیه، چندان توجهی نمی شود و احتیاج به استدلال پیدا کرده، علتش اوضاع اجتماعی مسلمانان عموماً، و حوزه های علمیه خصوصاً، می باشد. اوضاع اجتماعی ما مسلمانان و وضع حوزه های علمیه، ریشه تاریخی دارد که به آن اشاره می کنم.Ýraquo;

6. کتاب البیع

این کتاب، تقریرات درس خارج حضرت امام (ره) در نجف اشرف است که توسط شیخ محمد حسن قدیری، تحریر شده است؛ این کتاب، مشتمل بر این مباحث است: «تعریف البیع، دلایل صحت معاطات، ادله لزوم معاطات، ادله عدم صحت و لزوم معاطات، تنبیهات معاطات، الفاظ بیع، احکام مقبوض به عقد فاسد، وجوب رد، ضمان منفعت، ضمان مثلی و قیمی، شروط متعاقدين، قصد، اختیار، ملکیت، بیع فضولی، اجازه بیع فضولی، و تنبیهات بیع فضولی.çraquo;

7. کتاب البیع

این مجموعه پنج جلدی که فراتر از تقریر سابق است، به بحث از فقه المعاملات مبحث بیع می پردازد.24

8. المكاسب المحرمة

این کتاب بر اساس کتاب مکاسب محرمة مرحوم شیخ انصاری و در موضوع فقه استدلالی است؛ این کتاب که تدوین درس معظم له توسط خود ایشان می باشد، شامل يك مقدمة مختصر، قسمت های پنج گانه مکاسب محرمة و خاتمه می باشد.25 سید حسن امین، به تاریخ چاپ و مجلدات این اثر، چنین اشاره می کند: «کتاب المكاسب المحرمة، فی جزئين طبع فی قم سنة 1381.ąraquo;

9. کتاب الطهارة

این کتاب از اولین کتاب های مرحوم حضرت امام در فقه استدلالی است که همچون اکثر آثار ان فقیه بزرگ، با قلم خودشان به رشته تحریر در آمده است. مرحوم امام (ره) در سال 1373 ه. ق شروع به تألیف این اثر، بر محور شرایع الاسلام مرحوم محقق حلی، کرده است؛ و در سال 1378 تألیف آن را به پایان برده است.27 مرحوم امام، به انگیزه و مباحث کتاب اشاره می کند: «فلما انتهى بحثنا فی الدورة الفقهية إلی الدماء الثلاثة، أحببت أن أفرز رسالة فیها حاوية لمهمات مسائلها مقاصد.ęraquo; این کتاب در چهار مجلد، چاپ و دارای دو چاپ جدید و قدیم است. شایان ذکر است که تقریرات درس طهارت مرحوم امام با عنوان کتاب الطهارة توسط شاگرد ایشان، محمد فاضل لنکرانی، به رشته تحریر در آمده است که مکمل کتاب الطهارة مرحوم امام (ره) است. مهم ترین عناوین مباحث، به قرار زیر است: «احکام آب ها، آب جاری، آب حمام، آب قلیل، آب کر، آب چاه، آب نجس، ماء مستعمل در رفع حدث و خبث، اسنار، حقیقت حدث و خبث و طهارت، موجبات وضو، احکام خلوت، و کیفیت وضو.ģraquo;

10. کتاب الخلل فی الصلاة

این کتاب از جمله آثار مرحوم امام (ره) است که در يك مجلد و با موضوع فقه استدلالی، نوشته شده است.30 امام راحل در مقدمه، به کتاب و موضوع آن، با این بیان اشاره می کند:

پى نوشت ها

1. آثار مرحوم امام خمینی به قرار زیر است:

آداب الصلاة؛ 2- آواى توحيد، نامه امام به گورباچف؛ 3- الأربعون حديثاً؛ 4- الاستصحاب؛ 5- استفتاءات؛ 6- أنوار الهداية فى التعليقة على الكفاية؛ 7- باده عشق؛ 8- بدائع الدرر فى قاعدة نفى الضرر؛ 9- تحرير الوسيلة للأصبهاني؛ 10- التعادل و التراجيح؛ 11- تعليقة على العروة الوثقى؛ 12- التعليقة على الفوائد الرضوية؛ 13- تفسير سورة الحمد؛ 14- تفسير آية البسملة؛ 15- تهذيب الأصول؛ 16- الحكومة الإسلامية؛ 17- الجهاد الأكبر؛ 18- چهل حديث؛ 19- دروس فى الجهاد و الرفض؛ 20- الرسائل؛ 21- ره عشق؛ 22- سر الصلاة- صلاة العارفين؛ 23- سبوى عشق؛ 24- شرح دعاء السحر؛ 25- صحيفة انقلاب؛ 26- طلب و اراده؛ 27- صحيفة نور؛ 28- عشق به سوي غزل هاي عارفانه؛ 29- كتاب البيع؛ 30- كوثر؛ 31- مصباح الهداية إلى الخلافة و الولاية؛ 32- المكاسب المحرمة؛ 33- من هنا المنطلق- مسائل فقهية؛ 34- مناسك الحج؛ 35- مناهج الوصول إلى علم الأصول؛ 36- منشور روحانيت؛ 37- نقطة عطف - (اشعار عارفانه)؛ 38- محرم راز؛ 39- ولاية الفقيه. نقل ما از 'فهرس التراث' نوشته محمد حسين حسینی جلالی، دلیل ما 1380، قم، ج 2، ص 638 است.

2. دوست على، على اكبر: الاصول و المقدمات لتفقه فى الدين، 78، اول، تپش، ص 12.

3. كتاب كفاية الاصول از آثار محقق خراسانى است؛ اين كتاب، محور درس و بحث در سطوح على تحصيلات حوزوى است كه دانشيان اصول، نظرات و انديشه هاى خود را به عنوان شرح يا حاشيه، در حول اين كتاب، ارائه مى دهند.

4. امام خميني: أنوار الهداية، 2 جلد، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني (قده)، 1415 هجري قمري، ج 1، ص 29.

5. أنوار الهداية، ج 1، ص 244 و 245.

6. امام خميني: الرسائل، انتشارات اسماعيليان، 1385 هجري قمري.

7. رسائل ج 1، ص 6.

8. الرسائل، بحث استصحاب.

9. امين، سيد حسن: مستدركات اعيان شيعه، ج 3، ص 83، نسخة نرم افزار تراجم و كاشناسى نور.

10. امام خميني: تهذيب الأصول، 3 جلد، انتشارات اسماعيليان، 1382 هجري قمري، ج 1، ص 1.

11. تهذيب الاصول.

12. امام خميني: مناهج الوصول، 2 جلد، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، قم، 1415 هجري قمري.

13. وسيلة النجاة مع تعاليق الإمام الخميني (قدس سره) تحقيق و نشر مؤسسة تنظيم و نشر آثار الإمام الخميني (قدس سره)، بهار 1380، ربيع الأول 1422، مطبعة مؤسسة العروج.

14. همان، ص 7.

15. همان.

16. مستدركات اعيان، ج 3، ص 83.

17. خميني، سيد روح الله موسوي: تحرير الوسيلة، 2 جلد، مؤسسه دار العلم، قم، چاپ اول، تحرير الوسيلة، ج 1، ص 5.

18. تجليل تبريزي، ابو طالب: التعليقة الاستدلالية على تحرير الوسيلة، ص 5.

19. وسيلة النجاة، ص 7.

20. خميني، سيد روح الله موسوي: حاشيه بر رساله ارث ملاهاشم خراساني، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، تهران، چاپ اول، 1420 ه ق، ص 11.

21. خميني، سيد روح الله موسوي: نجاة العباد، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، تهران، چاپ اول، 1422 ه ق، ص 5.

22. خميني، سيد روح الله موسوي: ولايت فقيه، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، ص 9.

23. خميني، سيد روح الله موسوي: كتاب البيع (تقريرات)، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، ج 1، ص 1، مقدمه تحقيق.

24. خميني، سيد روح الله موسوي: كتاب البيع، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني.

25. خميني، سيد روح الله موسوي: المكاسب المحرمة، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، قم، چاپ اول، 1415 ه ق، مقدمه تحقيق.

26. مستدركات اعيان الشيعه، ج 3، ص 83.

27. خميني، سيد روح الله موسوي: كتاب الطهارة (ط - الحديثة)، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، مقدمه، ص 8.

28. همان، ج 1، ص 5.

29. خميني، سيد روح الله موسوي: كتاب الطهارة (تقريرات)، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، مقدمه تحقيق.

30. خميني، سيد روح الله موسوي: كتاب الخل فى الصلاة، چاپخانه مهر، قم، چاپ اول.

31. همان، ص 3.

